

Ewa Bielska

Uniwersytet Śląski

Obywatelstwo w społeczeństwie ryzyka a paradygmat pedagogiki społecznej

Citizenship in the risk society and the paradigm of social pedagogy

ABSTRACT: The subject of analysis is civil society treated as located in the context of socio-cultural risk, crisis and trauma. It is assumed, that such contextual localization defines the character of the developed capitals: the social, cultural and trust capital. There are indicated exemplifications of diagnosis related to the chosen indicators of the civil society condition: state of social trust and social participation in the temporal context of crisis and socio-cultural trauma experience. Presented analysis are related to the paradigm of social pedagogy.

KEYWORDS: Civil society, risk, crisis, trauma, social capital, cultural capital, trust capital.

STRESZCZENIE: Przedmiotem analizy jest społeczeństwo obywatelskie ulokowane w kontekście procesów o charakterze ryzyka, kryzysu oraz traumy. Założono, że taka kontekstualna lokalizacja określa charakter rozwijanych kapitałów społecznego, kulturowego i kapitału zaufania. Wskazano na egzemplifikacje diagnoz, których przedmiotem są takie wskaźniki kondycji społeczeństwa obywatelskiego jak zaufanie oraz partycypacja społeczna zachodząca w kontekście temporalnym traktowanym jako związany z doświadczeniem sytuacji kryzysu oraz traumy społecznej i kulturowej. Analizowane zagadnienia odniesione zostały do specyfiki paradygmatu pedagogiki społecznej.

SŁOWA KLUCZOWE: Społeczeństwo obywatelskie, ryzyko, kryzys, trauma, kapitał społeczny, kapitał kulturowy, kapitał zaufania.

Ryzyko oraz kryzys są ulokowane w późnonowoczesnych warunkach funkcjonowania społeczeństw centrum i półperyferii globalizacji (por. Beck 2004; Giddens 2001). Dodatkowo, efektem funkcjonujących w pamięci społecznej reprezentacji zdarzeń historycznych, z którymi konfrontacja budzi opór, jak również doznanie efektów zmian społecznych o specyficznych cechach (opisanych przez Piotra Sztompkę) stwarza ryzyko wystąpienia traumy o charakterze społeczno-kulturowym (por. Sztompka 2000, 2004). Można postawić tezę, że kontekst ryzyka, kryzysu i traumy może modyfikować charakter społeczeństwa obywatelskiego. Analiza tegoż zagadnienia wymaga uwzględnienia szerokiego zestawu zmiennych oraz wskaźników. W niniejszym artykule, stanowiącym jedynie ogólny zarys zagadnienia, nawiązano do takich ich egzemplifikacji, które można potraktować jako szczególnie istotne w kontekście dyskursu pedagogiki społecznej. Nawiązują one do takich kategorii, jak stan więzi społecznej oraz sieci społecznych. Korespondują z perspektywą studiów dotyczących kapitału społecznego i związane są z partycypacją społeczną wyrażającą się w przynależności do stowarzyszeń, organizacji, partii politycznych oraz z podejmowaniem bezinteresownych (niezwiązanych z gratyfikacją ekonomiczną) działań na rzecz innych, zarówno w sposób formalny (np. poprzez uczestnictwo w wolontariacie), jak również nieformalny (np. poprzez pomoc udzielaną znajomym, pomoc sąsiedzką itp.). Kolejnym podstawowym wskaźnikiem stanu społeczeństwa obywatelskiego (analizowanego w odniesieniu do kategorii kapitału społecznego i więzi społecznej) jest zaufanie analizowane w perspektywie wertykalnej i horyzontalnej. Przedmiotem podjętego w niniejszym artykule opisu jest społeczeństwo obywatelskie traktowane jako ulokowane w specyficznym kontekście społecznym związanym z ryzykiem, kryzysem oraz traumą. Z kolei celem analizy jest wskazanie na dynamikę wybranych, zaliczanych do kategorii imponderabiliów, wskaźników kondycji społeczeństwa obywatelskiego funkcjonującego w kontekście ryzyka, kryzysu bądź traumy oraz identyfikacja związanych z nimi wyzwań dla pedagogiki społecznej. Wnioski oparto na diagnozach odnoszących się do wybranych elementów kapitału społecznego w Polsce okresu zmiany transformacyjnej (Kubiak, Miszałska 2004) oraz diagnoz dotyczących partycypacji społecznej i zaufania społecznego w kontekście kryzysu ekonomicznego, który rozpoczął się w 2007 roku i którego konsekwencje są sygnalizowane w krajach o atrybutach pozwalających na zaliczenie ich do półperyferii i centrum globalizacji również aktualnie (CBOS 2010, 2014; Czapiński 2015, OECD 2015; Lim, Laurence 2015; Volunteering in the European Union 2010). Podjęty problem ma charakter złożony, wieloaspektowy, analizy zawężono jednak uwzględniając przede wszystkim wybrane aspekty strukturalne oraz kulturowe, marginalnie potraktowano

natomiast równie ważne, zagadnienia dotyczące motywów, aspiracji i kompetencji dotyczących uczestnictwa w przestrzeni społeczeństwa obywatelskiego.

Obywatelstwo, w kontekście nauk społecznych, rozumiane jest głównie przez pryzmat trzech perspektyw interpretacyjnych. Jako kategoria polityczna związana z dysponowaniem pełnoprawnym statusem członkostwa w kontekście państwa narodowego jest to kryterium, które określić można jako administracyjne. Z punktu widzenia dyskursu pedagogiki społecznej istotniejsze są jednak dwie kolejne perspektywy, w ramach których jest ono traktowane jako kategoria identyfikacyjna, tożsamościowa, związana z istnieniem więzi oraz sieci społecznych. W tym ujęciu analizowane jest występowanie postaw aktywnych o charakterze prospołecznym oraz istnienie w obrębie struktury kapitału społecznego i kapitału zaufania. Tak rozumiane obywatelstwo koresponduje z trzecią wyodrębnioną perspektywą – perspektywą polityczną – która określa społeczne partnerstwo w podejmowaniu decyzji politycznych, związana jest z reprezentacją w strukturach władzy, ale także z dyspozycją do podejmowania oporu o charakterze nieposłuszeństwa obywatelskiego. Tak zdefiniowane społeczeństwo obywatelskie jest przestrzenią identyfikacji zasobów, kapitałów społecznych, sił społecznych stanowiących, zgodnie z paradygmatem pedagogiki społecznej, główny podmiot realizacji zmian mających na celu poprawę jakości funkcjonowania środowisk zgodnie z kompleksowo rozumianymi potrzebami grup to środowisko zamieszkujących. Obywatelstwo, podobnie jak inne fakty społeczne, ma zawsze charakter kontekstualny, jego specyfika uzależniona jest od uwarunkowań społecznych, kulturowych, ekonomicznych i politycznych, w ramach których jest praktykowane.

Liczni socjologowie stawiają tezę, że dynamiczny kontekst ponowoczesności (późnej nowoczesności, drugiej nowoczesności) związany jest z powszechnością zmiany społecznej, towarzyszącej jej nieprzewidywalności i przypadkowości, a w efekcie z występującym typowo doświadczeniem ryzyka. Ryzyko to może być związane zarówno z wystąpieniem efektów ubocznych zamierzonej zmiany, zaistnieniem procesów żywiołowych, jak również z niewłaściwymi decyzjami dotyczącymi konstruowania własnej tożsamości (por. Beck 2004; Giddens 2001; Lasch 1991). Christopher Lasch stawia tezę, że społeczeństwo późnonowoczesne nacechowane jest kulturą narcyzmu, z kolei Anthony Giddens wskazuje, że w kontekście późnej nowoczesności jednostka staje się „managerem” projektującym własną tożsamość przez pryzmat dowolnie dobieranych elementów zróżnicowanych matryc społecznych, a jednocześnie na bieżąco musi realizować zadania związane z ewaluacją jej adekwatności do aktualnie preferowanego wzoru (Giddens 2001; Lasch 1991). Można przyjąć, że takie ułożenie normatywnie określa również charakter obywatelstwa,

umiejscawiając je w ambiwalentnej pozycji norm zobowiązań i prospołeczności oraz indywidualizmu.

W kontekście przedmiotowej specyfiki prezentowanych analiz adekwatna okazuje się definicja społeczeństwa obywatelskiego opracowana przez Jeffreya Alexandra, który określa je jako formę społecznej i kulturowej organizacji ulokowanej jednocześnie w kontekście radykalnego indywidualizmu, jak również głębokiego kolektywizmu (Alexander 2006, s. 44). Stanowiąca zaś optymalny dla funkcjonowania i rozwoju społeczeństwa obywatelskiego kontekst ideologiczny i polityczny demokracja w ujęciu tegoż socjologa jest przestrzenią partycypacji o potencjale politycznym, podczas której obywatele wyrażają zainteresowanie sprawami publicznymi i zaangażowanie w nie, wykraczając poza interesy prywatne i egoistyczne (Alexander 2006, s. 45). Wyniki badań zróżnicowanych aspektów partycypacji społecznej wskazują jednak, że w poszczególnych kontekstach temporalnych ludzie wykazują odmienne postawy wobec tego typu aktywności (egzemplifikacje tego typu diagnoz przedstawione zostaną w finalnej części niniejszego artykułu). Aktywność o charakterze prospołecznym jest pochodną kapitału kulturowego, społecznego oraz związanego z tym ostatnim kapitału zaufania. Wśród czynników określających jakość funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego, biorąc pod uwagę jakość kapitału społecznego, wskazywane są imponderabilia, takie jak zaufanie i solidarność¹, a także partycypacja wyborcza oraz uczestnictwo społeczne w organizacjach. Janusz Czapiński wskazuje na następujące wskaźniki kondycji społeczeństwa obywatelskiego: postawy wobec dobra wspólnego, postawy wobec nierówności społecznych, zrzeszanie się i pełnienie funkcji w organizacjach, podejmowanie bezinteresownych działań na rzecz innych, partycypacja w zebraniach oraz w wyborach, akceptacja demokracji i zaufanie do innych (Czapiński 2015, s. 314–332). Z punktu widzenia paradygmatu pedagogiki społecznej pomocne jest także ujęcie społeczeństwa obywatelskiego proponowane przez Thomasa Humphreya Marshalla, który wyodrębnił trzy komponenty związane z jego strukturą normatywną: komponent praw obywatelskich (wyraża się on w wolności wypowiedzi, posiadaniu własności oraz prawa akcesu do instytucji wymiaru sprawiedliwości), komponent polityczny (określający prawo do podejmowania decyzji związanych z wyborem władzy, jak również prawo do posiadania reprezentacji w jej organach) oraz komponent społeczny, charak-

---

¹ W ujęciu Jeffreya solidarność określa identyfikację z wyrażającą wspólnotowość kategorią „my”, poczucie więzi z abstrakcyjnie rozumianymi jej członkami dysponującymi różnymi atrybutami określającymi ich tożsamości (takimi jak rasa, przynależność stratyfikacyjna, tożsamość etniczna), jest pochodną rozwinięcia świadomości kolektywnej.

teryzowany przez Marshalla dający prawo do partycypacji w zasobach zarówno o charakterze ekonomicznym, jak i kulturowym oraz prawo do ochrony socjalnej (Turner 2001, s. 189–190). Przytoczone aspekty obywatelstwa korespondują z proponowanymi przez wielu przedstawicieli nauk społecznych interpretacjami dotyczącymi wymiarów marginalizacji społecznej w kontekście władzy, dostępu do zasobów oraz praw.

Ryzyko, kryzys i trauma jako element struktury społeczeństwa późnonowoczesnego

Pojęcia „ryzyko”, „kryzys” i „trauma” uzyskały w dyskursach ostatnich dekad znaczną popularność. Sytuacja taka jest z jednej strony efektem konieczności podejmowania diagnoz w rzeczywistości podlegającej dynamicznym zmianom, gdzie typowo współwystępują ze sobą działania planowane (wraz z trudnymi do przewidzenia ich efektami ubocznymi) oraz procesy żywiołowe będące efektem działań niekierowanych, oddolnych, spontanicznych (Dobrowolski 1973, s. 5–9). W efekcie ryzyko traci status sytuacji wyjątkowej, a staje się przedmiotem doświadczenia codziennego. Z drugiej zaś strony popularność kategorii ryzyka i kryzysu związana jest z wydarzeniami, których konsekwencje uzyskały charakter makrospołeczny, takimi jak społeczne, kulturowe i psychologiczne konsekwencje transformacji systemowej w Europie Środkowej i Wschodnie na początku lat 90. XX w., a w ostatniej dekadzie konsekwencje zamachu terrorystycznego na Światowe Centrum Handlu w Nowym Jorku a następnie seria zamachów w Europie oraz kryzys ekonomiczny dotyczący systemy należące do centrum globalizacji zapoczątkowany w 2007 r. Przedstawiciele nauk społecznych podejmują w tymże kontekście badania dotyczące stanu społeczeństwa obywatelskiego eksplorując między innymi elementy składające się na kapitał społeczny, w tym jakość sieci społecznych, zaufanie, partycypację społeczną, postawy pomocowe (por. Lim, Laurence 2015; Sampson i in. 2005).

W naukach społecznych ryzyko rozumiane jest jako wystąpienie trudności w określaniu przyszłych stanów rzeczy, jak również trudności w określeniu optymalnej, pożądanej formy konfiguracji elementów sytuacji z punktu widzenia szans osiągnięcia założonego przez jednostkę lub grupę celu. Jest ono także rozumiane jako zagrożenie, niebezpieczeństwo, prawdopodobieństwo wystąpienia krzywdy oraz jako atrybut sytuacji, w której uczestnik nie jest w stanie przewidzieć efektu swojej decyzji bądź działania i może określić jedynie prawdopodobieństwo wystąpienia poszczególnych typów konsekwencji (Brown 2014, s. 157; Colman 2009, s. 655).

Podobnie kategoria „kryzys” również poddawana jest w kontekście nauk społecznych licznym eksploracjom, w których refleksja naukowa zogniskowana jest na różnorodnych jego aspektach. Kryzys analizowany jest zarówno jako doświadczenie biograficzne o charakterze rozwojowym bądź incydentalnym, jak również jako stan o charakterze systemowym, strukturalnym i kulturowym. Zdaniem Sztompki w dyskursie naukowym refleksja nad kategorią kryzysu pojawiła się jako efekt diagnozy deficytów *stricte* nowoczesnego dyskursu rozwoju. Tego typu interpretacje stanu społeczeństwa są, zdaniem tego autora, widoczne już w klasycznych socjologicznych pracach dotyczących atrofii wspólnotowości (teza Ferdinanda Tonniesa), w tezie dotyczącej anomii w społeczeństwie nowoczesnym (zainicjowanej przez Emila Durkheima, następnie rozwiniętej przez Roberta Mertona), w metaforze żelaznej klatki biurokracji (opracowanej przez Maxa Webera), w tezie dotyczącej tożsamości człowieka socjalizowanego w społeczeństwie masowości (stworzonej przez Ortegę Y Gasseta), oraz w tezie dotyczącej kreowania poprzez wykorzystanie technik i mechanizmów industrializacji i biurokratyzacji zjawisk, takich jak nowoczesna wojna, ludobójstwo, działania terrorystyczne (Sztompka 2004, s. 156). Jürgen Habermas przyjmując perspektywę systemową i strukturalną zakłada, że kryzys pojawia się w sytuacji, gdy struktura systemu oferuje mniej narzędzi i środków rozwiązywania problemów niż jest to konieczne z punktu widzenia jego przetrwania. Takie ujęcie utożsamia kryzys z permanentnie utrzymującymi się zaburzeniami w integracji systemu (Habermas 1980, s. 2). Jest to ujęcie zbliżone do rozumienia pojęcia anomii w teorii Roberta Mertona, w której jest ona traktowana jako efekt rozbieżności między precyzyjnie kulturowo określonymi celami a relatywizacją znaczenia kulturowego poszczególnych środków służących ich osiągnięciu (Merton 1982, s. 196–203).

Trauma pierwotnie była przedmiotem analiz podejmowanych przez psychiatrię i psychologię kliniczną. Traktowaną ją jako reakcję jednostki na zdarzenia związane ze stratą, doświadczeniem zagrożenia zdrowia lub życia własnego bądź bliskich czy też doznania konsekwencji kataklizmów (Ringel 2012, s. 1–2; Smyth 2008, s. 241). Dopiero w XXI w. pojęcie to zostało odniesione do kontekstu społecznego (strukturalnego i systemowego) oraz kulturowego. Sztompka wskazuje na kategorię traumy kulturowej stanowiącej niekorzystny efekt uboczny zmiany o określonych cechach, którymi są: nagłość jej wystąpienia oraz dynamiczny, szybki przebieg (nietypowy dla danego wycinka rzeczywistości), jej wieloaspektowość i kompleksowość (obejmuje ona zróżnicowane aspekty rzeczywistości społecznej: strukturalny, ekonomiczny, polityczny, kulturowy), specyficzny przedmiot oraz charakter zmiany (dotyczy ona centralnych struktur, instytucji i wartości społecznych, ma przy tym charakter ra-

dykalny i fundamentalny) oraz kontekst mentalny populacji doznającej zmian i ich konsekwencji (wywołuje ona niedowierzenie, jest postrzegana jako nieprzewidywalny stan rzeczy, może wywoływać szok). Traumatogenna może być także zmiana, która przebiega w dłuższej jednostce czasowej, ma charakter kumulatywny i jej efektem jest radykalnie odmienna jakość danego (społeczno, kulturowego, ekonomicznego, politycznego) stanu rzeczy. Świadomość zaistnienia tego typu procesu uczestnicy rzeczywistości społecznej uzyskują relatywnie późno, a nowy stan rzeczy jest przez nich rozumiany jako skrajnie niekorzystny, trudny do zniesienia i będący źródłem zagrożeń (Sztompka 2000, s. 8–9, 2004, s. 158–159). Trauma traktowana jako przedmiot zainteresowania socjologii jest rozumiana jako trauma kolektywna, do której dochodzi, gdy członkowie danej grupy społecznej uzyskują świadomość wspólnych doświadczeń będących pochodną doznawania konsekwencji określonego typu zdarzeń, podobnej ich interpretacji, postrzegają daną sytuację, jako przedmiot podzielanych przeżyć. Doświadczenia te stają się przedmiotem rozmów, wymiany opinii, są kreowane dotyczące ich plotki, wypracowywane są także strategie stawiania im oporu. Dotyczące ich dyskursy funkcjonują w przestrzeni publicznej (w mediach, sztuce). Wypracowywane są strategie radzenia sobie z sytuacją traumy, które mogą uzyskiwać formy działań społecznych: protesty, tworzenie ruchów społecznych, organizacji, partii politycznych itp. (Sztompka 2000, s. 5–9).

Można założyć, że ryzyko, kryzys i trauma modyfikują funkcjonowanie społeczeństwa obywatelskiego, kreują przestrzenie deficytów, potrzeb, na które aktywne grupy społeczne mogą odpowiadać podejmując działania ukierunkowane na ich łagodzenie, kompensację, korektę, mogą jednak także powodować apatię społeczną, wycofanie do struktur pierwotnych, kreować niekorzystny kontekst dla rozwoju więzi i sieci społecznych, wreszcie mogą skutkować pojawieniem się w przestrzeni społecznej strategii zaliczanych do kategorii dewiacji negatywnej (np. związanej z przyjęciem strategii opisanej przez R.K. Mertoną innowacji – Merton 1982, s. 205–213).

Ryzyko, kryzys i trauma a aktywność społeczna jako wskaźnik kondycji społeczeństwa obywatelskiego

Pojawienie się w przestrzeni struktury społecznej ryzyka, kryzysu i traumy kreuje specyficzny kontekst określający jakość funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego. Nawiązując do interpretacji Sztompki, Andrzej Radziewicz-Winnicki wskazał na dwa typy konsekwencji traumy społecznej i kulturowej. Jedna jest pochodną konstruktywnego radzenia sobie przez gru-

pę społeczną z sytuacją o charakterze traumy, a efektem podjętych strategii jest konsolidacja kultury zawierającej elementy uodporniające na konsekwencje zdarzeń stanowiących zagrożenie. Trauma jest w takiej sytuacji źródłem czynników stymulujących aktywizację, reaktywność społeczną, wzmacniających podmiotowość grup społecznych. Druga ma charakter destruktywny, dezorganizujący strukturę społeczną, w obrębie której zachodzi. Mobilizacja społeczna będąca odpowiedzią na sytuację traumy może być w tym przypadku zbyt mało intensywna, bądź bazująca na nieadekwatnych do potrzeb strategiach działania. W efekcie sytuacja traumy pogłębia się, narasta pesymizm, apatia i rezygnacja (Radziewicz-Winnicki 2008, s. 525). Przytoczony podział ma oczywiście charakter teoretyczny, czy też charakter weberowskich typów idealnych. Analizując konkretne sytuacje, można spotkać się z asynchronią radzenia sobie z traumą: skuteczne łagodzenie konsekwencji sytuacji trudnych w jednych aspektach rzeczywistości społecznej współlistnieje z głębokimi deficytami kompensacji konsekwencji stanów traumatycznych w innych sferach rzeczywistości. W licznych badaniach dotyczących szeroko rozumianych strategii pomocowych skierowanych do osób, które doznały traumy wskazuje się na znaczenie więzi społecznych (występujących w różnych środowiskach: rodzinnym, w kontekście wspólnot religijnych, sąsiedzkich) jako czynnika łagodzącego jej przeżywanie oraz sprzyjającego odzyskiwaniu dobrostanu (egzemplifikacją są dane przytaczane przez Murthy i Lakshimanarayana – 2006).

Intencją przedstawionych poniżej egzemplifikacji nie jest dokonanie analizy komparatystycznej, a jedynie wskazanie na wartości, jakie przyjmują wybrane wskaźniki kondycji społeczeństwa obywatelskiego w poszczególnych kontekstach społecznych. Jako egzemplifikację przyjęto kontekst Wielkiej Brytanii jako przykład kraju należącego zgodnie z założeniami teorii systemu światowego do centrum globalizacji, oraz Polskę, jako kontekst rodzimy, a jednocześnie przykład systemu zaliczanego do półperyferii świata zglobalizowanego.

Od 2007 roku w krajach centrum i półperyferii globalizacji diagnozowany jest kryzys ekonomiczny. Jego konsekwencje mają charakter makro-, mezo- i mikrospołeczny, wyrażają się w pogorszeniu kondycji ekonomicznej poszczególnych krajów, regionów, gospodarstw domowych, rodzin i jednostek, widoczne są również w ryzyku wystąpienia konfliktów społecznych. Istotne są w takim kontekście dociekania badawcze, których celem jest diagnoza stanu społeczeństwa obywatelskiego w kontekście wymienionych uwarunkowań. Egzemplifikacją analiz są wyniki badań, dotyczących partycypacji społecznej w kontekście kryzysu ekonomicznego zapoczątkowanego w 2007 r. Eksplorację tego zagadnienia przeprowadzili m.in. Chayeeon Lim i James Laurence na po-

pulacji Wielkiej Brytanii. Jako znaczący wskaźnik jakości kapitału społecznego potraktowano, nawiązując do ujęcia teoretycznego Roberta Putnama, zaangażowanie w działalność pomocową na rzecz innych osób w ramach organizacji społecznych oraz poprzez podejmowanie nieformalnych działań pomocowych o charakterze bezinteresownym. Działania pomocowe polegające na wymianie drobnych usług są zdaniem przytaczanych socjologów wskaźnikiem istnienia i obowiązywania normy wzajemności oraz klimatu wspólnotowości, będących elementem kapitału społecznego (Lim, Laurence 2015, s. 324). Zarówno klasyczne, jak i współczesne, eksploracje badawcze dotyczące problematyki partycypacji społecznej związanej z pomocniczością w kontekście sytuacji kryzysu ekonomicznego wskazują, że stwarza on kontekst ryzyka jej osłabienia. Również diagnoza tegoż zjawiska przeprowadzona przez wspomnianych autorów w kontekście Wielkiej Brytanii wskazuje na rzadsze, w porównaniu z rokiem 2001, podejmowanie działań pomocowych o charakterze nieformalnym w latach 2007–2011 (w 2001 roku podejmowanie aktywności tego typu deklarowało 40% respondentów, w 2005 – 43%, w kolejnych latach wystąpiła tendencja spadkowa w 2010 r. wynosząca 37% respondentów). Większe różnice dotyczące podejmowania działań pomocowych wystąpiły w przypadku aktywności pomocowej o charakterze nieformalnym. W 2001 r. jej podjęcie w okresie ostatnich 12 miesięcy zadeklarowało 65% respondentów, od 2008 r. liczba osób systematycznie spadała, by w 2010 r. osiągnąć poziom 53%, a w 2011 – 58% respondentów). Wyniki badań wskazują także na cechy społeczno-demograficzne osób podejmujących działania o charakterze wolontariatu. Podejmują je częściej kobiety niż mężczyźni, reprezentujące lokalizacje stratyfikacyjną klasy średniej i wyższej klasy średniej oraz posiadające wyższe wykształcenie. Wolontariat podejmowany był częściej przez osoby aktywne zawodowo niż przez bezrobotne. Wskazano także na zmienną rasy – w tym przypadku wolontariat był częściej podejmowany przez kobiety rasy kaukaskiej niż przez przedstawicielki innych ras (Lim, Laurence 2015, s. 326–330). Na podstawie przytoczonych przez Lim i Laurence’a danych założyć więc można, że kontekst kryzysu nie sprzyja rozwojowi kapitału społecznego; postawy o charakterze prospołecznym występują w badanym środowisku w czasie kryzysu rzadziej niż w latach poprzedzających go. Jednocześnie badania wskazują, że gotowość do podejmowania aktywności prospołecznej przejawiają głównie osoby o relatywnie korzystnym statusie społecznym.

W Polsce sytuację kryzysu, traumy oraz cech anomii zaobserwować można już w okresie zmian transformacyjnej lat 90. XX w. Anna Kubiak i Anita Miszańska dokonując diagnozy stanu więzi społecznej w Polsce posttransformacyjnej postawiły tezę, że w jej kontekście wystąpił kryzys moralny,

atrofia więzi społecznej oraz efekt próżni społecznej. Jako wskaźnik kondycji więzi społecznej autorki przyjęły zaufanie społeczne, wyrażane w przekonaniu, że inni są przyzwoici, lojalni, kooperatywni, prawdomówni, pomocni i kompetentni, zaś w odniesieniu do instytucji założyły, że działają one w sposób praworządny i są efektywne (Kubiak, Miszańska 2004, s. 22.). Od połowy lat 90. stan zaufania społecznego w Polsce nie uległ radykalnej poprawie. Od razu po przełomie transformacyjnym w 1991 r. 35% respondentów wyrażało opinię, że większości ludzi można ufać, jednak już w 1996 r. taką opinię wyrażało tylko 16% badanych (Kubiak, Miszańska 2004, s. 23). W badaniach prowadzonych przez CBOS w 2002 r. taką samą opinię wyraziło 19% badanych, a w 2014 r. – 22% respondentów (CBOS 2010; CBOS 2014). Korzystna jest tendencja wzrostowa zaufania społecznego (przynajmniej na poziomie deklaracyjnym), jednocześnie jednak odsetek deklarujących obdarzanie zaufaniem innych jest cały czas niski.

Jak już wskazano ważnym wskaźnikiem kondycji społeczeństwa obywatelskiego jest partycypacja społeczna. Czapiński stwierdza, że stopień zrzeszania się wyrażany odsetkiem osób należących do organizacji o charakterze dobrowolnym jest najprostszą miarą określającą stan społeczeństwa obywatelskiego (Czapiński 2015, s. 326). W 2007 r. członkostwo w organizacji, stowarzyszeniu, partii, komitecie, radzie, grupie religijnej, związku lub kole zadeklarowało 15% respondentów (Sułek 2007, s. 250). W 2015 r. udział w tego typu organizacjach zadeklarowało 13,4% respondentów (Czapiński 2015, s. 326). Pojawiła się więc niekorzystna tendencja spadkowa.

Kolejnym ważnym wskaźnikiem stanu społeczeństwa obywatelskiego jest aktywność na rzecz własnej społeczności (Czapiński 2015, s. 326), mający szczególnie istotne znaczenie w kontekście paradygmatu pedagogiki społecznej. Diagnoza społeczna z 2015 r. wskazuje, że angażowanie się w ciągu ostatnich dwóch lat w działanie na rzecz społeczności lokalnej zadeklarowało jedynie 15,4% respondentów. Zauważalny jest wzrost tej aktywności w porównaniu z rokiem 2003, kiedy zadeklarowało ją 12,9% respondentów. Od 2009 r. widoczna jest jednak stagnacja. Z kolei działania związane z nieodpłatnym wykonywaniem pracy albo świadczeniem usługi na rzecz osoby spoza rodziny albo na rzecz organizacji, co obejmuje również działania o charakterze wolontariatu, w 2015 r. zadeklarowało 27% respondentów (w 2013 roku było to 25,6% badanych) (Czapiński 2015, s. 326). W krajach Unii Europejskiej w 2006 r. średni wskaźnik uczestnictwa w wolontariacie wynosił 34%, a w Polsce podejmowanie aktywności tego typu deklarowało według *Eurobarometer Survey* 16% respondentów (Volunteering in the European Union, b.r.w., s. 64). Z kolei w krajach OECD średnia uczestnictwa obywateli poszczegól-

nych krajów w wolontariacie to 36% populacji (w Polsce było to 18% respondentów) (OECD 2015, s. 199).

Przytoczone dane potwierdzają tezę o niekorzystnych konsekwencjach kryzysu, traumy społecznej i kulturowej dla wielu zmiennych, przez pryzmat których opisywana jest kondycja społeczeństwa obywatelskiego, zwłaszcza zaufania społecznego oraz partycypacji, wyrażającej się w gotowości do podejmowania bezinteresownych działań pomocowych na rzecz innych (szczególnie istotnych z punktu widzenia paradygmatu pedagogiki społecznej). Niniejszy artykuł jest zaledwie szkic do bardziej pogłębionych analiz, uwzględniających złożone uwarunkowania społeczne, kulturowe, ekonomiczne, polityczne zachodzących zmian.

Podsumowanie

Podsumowując, można uznać, że kontekst społeczeństwa dynamicznej, charakterystycznej dla późnej nowoczesności zmiany o charakterze wieloaspektowym, będącej efektem zarówno planowanych działań modernizacyjnych, jak również procesów żywiołowych, posiadającej cechy stanów kryzysowych bądź traumatycznych kreuje specyficzne warunki praktykowania obywatelstwa. Nawiązując do tezy Sztompki, określającej społeczeństwo nowoczesne i ponowoczesne jako znajdujące się w stanie permanentnej zmiany, analogicznie można założyć, że założenie to dotyczy stanu społeczeństwa obywatelskiego. Warunki późnej nowoczesności stwarzają nowe szanse dla praktykowania obywatelstwa, związane m.in. z możliwością realizacji strategii oporowych o charakterze globalnym. Jednocześnie jednak będące efektem specyficznych zmian doświadczenia stanów permanentnego ryzyka, kryzysu oraz traumy mogą dezorganizować struktury społeczeństwa obywatelskiego lub stanowić czynnik utrudniający ich rozwój poprzez osłabienie zaufania społecznego zarówno w wymiarze wertykalnym, jak i horyzontalnym, stwarzanie ryzyka popularyzacji postaw o charakterze familizmu, oraz wystąpienia zjawisk o cechach anomii. Przytoczone egzemplifikacje sugerują, że wystąpienie w obrębie struktury doświadczeń społecznych zdarzeń o charakterze kryzysu i traumy osłabiają zaufanie społeczne i zniechęcają do aktywności o charakterze prospołecznej. Penetracja badawcza tego typu kategorii wymaga zogniskowania uwagi na zróżnicowanych poziomach rzeczywistości związanej zarówno z kontekstem systemowym, jak również przestrzenią doświadczenia indywidualnego. Badania dotyczące poszczególnych wskaźników kondycji społeczeństwa obywatelskiego (takie jak zaufanie, partycypacja społeczna wyrażająca się w działaniach na rzecz innych zarówno w ramach instytucji, jak i w postaci nieformalnej,

partycypacja polityczna wyrażająca się w frekwencji wyborczej) oraz czynników mogących określać ich wartość są niespójne, czynniki społeczno-demograficzne (takie jak wykształcenie, płeć, aktywność zawodowa, status) współwystępują z uwarunkowaniami kulturowymi, strukturalnymi i historycznymi tworząc zróżnicowane konfiguracje. W efekcie można wskazać liczne konteksty refleksji naukowej oraz działań charakterystycznych dla paradygmatu pedagogiki społecznej, obejmujących aktywności związane zarówno z edukacją społeczną, wykorzystywaniem strategii *empowerment* (wzmacnianie poczucia sprawstwa, działania emancypacyjne), wzmacnianiem potencjałów środowisk poprzez wspieranie aktywności obywatelskich. Konteksty społeczeństwa ryzyka, kryzysu i traumy stwarzają przy tym liczne potrzeby podejmowania działań z zakresu profilaktyki, kompensacji społecznej, rewitalizacji, pomocy, działań antydyskryminacyjnych.

Literatura

- Alexander J. (2006), *The Civil Sphere*, Oxford University Press, Oxford–New York.
- Beck U. (2004), *Spółczesność ryzyka: w drodze do innej nowoczesności*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa.
- Brown P. (2014), *Social Theories of Risk*, [w:] *Routledge Handbook of Social and Cultural Theory*, A. Elliott (red.), Routledge, Oxon–New York.
- CBOS (2010), *Zaufanie społeczne*, Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa.
- CBOS (2014), *Zaufanie w relacjach międzyludzkich*, Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa.
- Colman A.M. (2009), *Słownik psychologii*, PWN, Warszawa.
- Czapiński J. (2015), *Stan społeczeństwa obywatelskiego*. [w:] *Diagnoza społeczna 2015. Warunki i jakość życia Polaków. Raport*, J. Czapiński, T. Panek (red.), Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa.
- Dobrowolski K. (1973), *Teoria procesów żywiołowych w zarysie*, Ossolineum, Wrocław.
- Giddens A. (2001), *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, PWN, Warszawa.
- Kowalik S. (2015), *Uśpione społeczeństwo. Szkice z psychologii globalizacji*, Wydawnictwo Akademickie Sedno, Warszawa.
- Kubiak A., Miszańska A. (2004), *Czy nowa próżnia społeczna, czyli o stanie więzi społecznej w III Rzeczypospolitej*, „Kultura i Społeczeństwo”, nr 2.
- Lasch Ch. (1991), *The Culture of Narcissism. American Life in an Age of Diminishing Expectations*, W.W. Norton & Company, New York–London.
- Lim Ch., Laurence J. (2015), *Doing Good when Times are Bad: Volunteering Behaviour in Economic Hard Times*, “The British Journal of Sociology”, Issue 2 (Vol. 66).
- Merton R.K. (1982), *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, PWN, Warszawa.
- Murthy S.R., Lakshminayarana R. (2006), *Mental Health Consequences of War*, “World Psychiatry”, Vol. 5, nr 1.
- Olivera J. (2013), *On Changes in General Trust in Europe*, Dublin, AIAS, GINI Discussion Paper 80.

- Radziewicz-Winnicki A. (2008), *Pedagogika społeczna*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa.
- Ringel S. (2012), *Overview*, [w:] *Trauma. Contemporary Directions in Theory, Practice and Research*, S. Ringel, J.R. Brandell (red.), Sage, Thousand Oaks, London–New Delhi.
- Sampson R.J., Mc Adam D., Mac Indoe H., Weffer-Elizondo S. (2005), *Civil Society Reconsidered: The Durable Nature and Community Structure of Collective Civic Action*, “American Journal of Sociology”, Vol. 111, nr 3.
- Smyth N. (2008), *Trauma*, [w:] *Encyclopaedia of Social Work*, Vol. 4, T. Mizrahi, L.E. Davis (red.), NASW Press, Oxford University Press, Oxford–New York.
- Sulek A. (2007), *Doświadczenia i kompetencje obywatelskie Polaków*, [w:] *Diagnoza społeczna 2007. Warunki i jakość życia Polaków. Raport*, J. Czapiński, T. Panek (red.), Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa.
- Sztompka P. (2000), *The Ambivalence of Social Change: Triumph or Trauma?* “WZB Discussion Paper”, No. P 00-001.
- Sztompka P. (2004), *The Trauma of Social Change: A Case of Postcommunist Societies*. [w:] J.C. Alexander, R. Eyerman, B. Giesen, N.J. Smelser, P. Sztompka, *Cultural Trauma and Cultural Identity*, University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London.
- Turner B.S. (2001), *The Erosion of Citizenship*, “British Journal of Sociology”, 52(2).
- Volunteering in the European Union, 2010, GHK.
- Wilson J. (2000), *Volunteering*, “Annual Review of Sociology”, Vol. 26.

Źródła internetowe

- OECD (2015), *How's Life? 2015: Measuring Well-being*, OECD Publishing, Paris http://dx.doi.org/10.1787/how_life-2015-en